

Հ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բեկեմծու, հեղագետ)

ՀԱՂԲԱՏԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՇԵՏ ԿԱՊՎԱՍԾ ՀԱՂԲԱՏ ԳՅՈՒՂԻ ՍՅՈՒՍ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

աղբատի վանքը գտնվում է այժմյան Ալավերդու շրջանի Հաղբատ գյուղում, պատմական Հայաստանի Գուգարք նահանգի Տաշիրք գավառի այն մասում, որը հալտնի է Սևորդյաց երկիր անունով: Բագրատունիները ժառանգելով Տաշիրք գավառը, այնտեղ կառուցեցին լոռի քաղաքը, որից հետո Տաշիրք գավառը կոչվեց նաև լոռի:

Հաղբատ գյուղը տեղավորված է մի ընդարձակ սարահարթի հարավ-արևելյան եզրին, անտառապատ լեռների արևմտահայաց ստորոտներում: Սարահարթը հարավային կողմից եզերվում է Սեղեկի ձոր, հյուսիսային կողմից՝ Խրամա ձոր, արևմտյան կողմից՝ Դեբեդա ձոր և Կայենո ձոր անդրնդախոր ձորերով, իրենց բարձր ու անմատչելի քարափներով, իսկ արևելյան կողմից բարձրանում են Ս. Լուսո և Տերու-նական անտառապատ լեռները: Այդ սարահարթը զարնան է ամուսն ամիսներին զարդարվում է փարթամորեն աճած հացահատիկի արտերով, ալպյան դալար բուսականությամբ և անթիվ ու անհամար երփներանգ, անուշաբույր ծաղիկներով, կազմելով անցորդի համար մի հիասթափ տեսարան:

Հաղբատ գյուղի մասին պատմական աղբյուրներում եղած ամենահին տեղեկությունը վերաբերում է Թ դարին, մինչդեռ գյու-

ղատնտեսական և շինարարական աշխատանքների ժամանակ պատահաբար հայտնաբերված, ինչպես և հնագիտական ուսումնասիրությունների ընթացքում ստացված նյութական մշակույթի մնացորդները հաստատում են, որ այնտեղ բնակություն է եղել Թ դարից դեռ շատ հարյուրամյակներ առաջ:

Ինչ վերաբերում է Հաղբատի վանքի հիմնադրմանը, ապա պատմական աղբյուրներում, սովորաբար, այն վերագրվում է Ժ դարին՝ Աշոտ Գ Ողորմած կոչվող Շահնշահի թագավորության ժամանակ: Այդ մասին Ժ դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնացի—Ասողիկը գրում է: «Եւ զկնի Արասայ թագաւորեաց Աշոտ՝ 25... Յաւուրս սորա շինեցան կրօնաւորանոցք՝ ճգնաւորականաց տեղիք Սեւորդեաց աշխարհին՝ հաւասարակեացք, միաբանականք, ընդ յառաջասացեալ կանոնին սահմանադրութեան Սրբոյն Բարսղի, որոց երկոցունց տեղեացն անուանք Հաղբատ և Սանահին հանդէպ միմեանց, միակրօնք ի տան Աստուծոյ՝ արանց Ե-ից»:

Ժ դարի մատենագիր Սամվել քահանա Անեցին Հաղբատի վանքի կառուցումը վերագրում է նույն Աշոտ թագավորի կին Խոսրովանույշ թագուհուն, ասելով. «Ի ՆԺԶ (967) Թվին շինեցաւ Հաղբատ, և Սանահինն՝ Ժ ամաւ առաջ քան զՀաղբատ շինե-

1 Ստեփանոս վարդապետի Տարոնացոյ, «Պատմութիւն տիեզերական», Փարիզ, 1859 թ., էջ 166—167:

ցաւ ի խոսքովանուշ թագուհոյն՝ ի կնոջէ Աշոտոյ Շահնշահին»²:

Վարդան աշխարհագիրը նույնպէս Հաղ-
բատի վանքի կառուցումը վերագրում է
խոսքովանուշ թագուհուն. «... Եւ են ի վերայ
Սաւորեացեաց ձորոյ գետին շինեալ հոյակապ
և հուշակներ սուրբ ուխտն Հաղբատ, Սա-
նահին զոր շինեաց խոսքովանուշ թագուհին՝
կինն Ողորմած Աշոտին»³:

Հետագա դարերի պատմիչները՝ Կիրակոս
վարդապետ Գանձակեցին, Վարդան վար-
դապետ Բարձրբերդցին և ուրիշները նույն-
պէս, ըստ երևութիւն փոխ առնելով Ստե-
փանոս Տարոնացուց, Հաղբատի վանքի
հիմնադրումը վերագրում են խոսքովանուշ
թագուհուն, այսինքն ժ դարի երկրորդ կե-
սին: Սակայն վանքի գլխավոր եկեղեցու
հարավային կողմում պահպանված քարու-
կիր շարվածքների մնացորդները, ինչպէս և
կատարված հնագիտական հետազոտութիւն-
ները հավաստի են դարձնում, որ մինչև
խոսքովանուշ թագուհու կողմից վերը նըշ-
ված եկեղեցու կառուցումը, այնտեղ գոյու-
թիւն են ունեցել այլ կառուցվածքներ, որն
իր հերթին վկայում է, որ վանքը գոյութիւն
է ունեցել մինչ այդ: Բայց և այնպէս Հաղ-
բատի վանքի զարգացման և բուռն վերելքի
շրջանը սկսվում է Բագրատունիների տիրա-
պետութեան հենց այդ շրջանից, մանավանդ
Կյուրիկյան հարստութեան ժամանակաշրջա-
նում:

Հաղբատի վանքը, ինչպէս այդ մասին ևս
տեղեկացնում են պատմական աղբյուրները,
ԺԱ դարից դառնում է եպիսկոպոսանիստ
կենտրոն, որ 1063 թվականին եպիսկոպոս
է ձեռնադրվում արքունի տան երեց Սար-
գիսը. «... և զՍարգիս ոմն դրան երէց
Կիրիկէի ձեռնադրեն եպիսկոպոս Հաղբա-
տայ. և յայնմ հետէ եղև Աթոռ եպիսկոպո-
սի», պատմում է նույն Գանձակեցին⁴:

Այդ մասին ավելի հետաքրքրի ու արժե-
քավոր են Վարդան Բարձրբերդցի պատմիչի
հաղորդած տեղեկութիւնները. «... Եւ Սար-
գիս աւագ երէցն արքունի դրան արքեպիս-
կապոս ձեռնադրեցին երկուքին կաթողիկոսքն
(Տեր Բարսեղ՝ Հայոց և Տեր Ստեփանոս՝
Աղվանից—Հ. Ե.) սուրբ ուխտին Հաղբա-
տայ՝ տալով վիճակս յերկուց կողմանց»⁵:

² Սամուէլի Բանեայի Անեցոյ, «Հաւաքմունք ի
գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893 թ., էջ
100:

³ «Աշխարհացոյց վարդանայ», Կ. Պոլիս, 1728 թ.,
էջ 511:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն հայոց»,
Թիֆլիս, 1909 թ., էջ 91:

⁵ Մեծիկ վարդանայ Բարձրբերդցոյ, «Պատմութիւն
տիեզերական», Մոսկվա, 1861 թ., էջ 139:

Այս հանգամանքը մեծ չափով նպաստում
է Հաղբատի վանքի՝ որպէս կրոնական նշա-
նավոր կենտրոնի, տնտեսական և եկեղեցա-
կան ազդեցութեան բարձրացմանը: Դրանով
պետք է բացատրել այն փաստը, որ Կյուրի-
կէ արքան հայոց Դրիգորիս Վկայասեր կա-
թողիկոսի փոխարեն, որը վարքագրութիւն-
ներ հավաքելու, թարգմանելու և գրելու
համար թողնում է Հայրապետական Աթոռը
և գնում Եգիպտոս, Բյուզանդիոն, Հաղբատ
է հրավիրում Աղվանից Հովսեփ կաթողիկո-
սին՝ իր բազմաթիւ եպիսկոպոսներով. և
հայոց կաթողիկոս է ձեռնադրել տալիս Անի
քաղաքի եպիսկոպոս և ողջ Շիրակի առաջ-
նորդ Տեր Բարսեղին, ինչպէս պատմում է
նույն Գանձակեցին⁶:

Այս դեպքի մասին ավելի հանգամանորեն
պատմում է նաև ԺԲ դարի մատենագիր
Մատթեոս Ուտայեցին⁷:

ԺԲ դարում Արևելյան Հայաստանում
Հաղբատը, Բջնիի, Տաթևի և Արտազի մեծ
վանքերի և կամ եպիսկոպոսական Աթոռնե-
րի հետ ձեռք է բերում մեծ ազդեցութիւն
ու հեղինակութիւն և խոշոր դեր է խաղում
ոչ միայն կրոնա-եկեղեցական գործերում,
այլև երկրի քաղաքական կյանքում:

Կյուրիկյան Բագրատունիների տիրապե-
տութեան շրջանում, Հաղբատի վանքը, իր
տնտեսական և քաղաքական զարգացմանը
զուգընթաց, ավելի ընդլայնվում և ընդար-
ձակվում է նորանոր կառուցվածքներով: Այդ
ժամանակաշրջանում են կառուցված, բացի
Կաթողիկէ եկեղեցուց, ճարտարապետա-
կան այնպիսի հոյակապ կոթողներ, որպի-
սիք են մեծ գավիթը, Ս. Դրիգոր եկեղեցին
և ուրիշներ: Միաժամանակ Կյուրիկյանները
Հաղբատի վանքը դարձնում են իրենց երկ-
րորդ դամբարան պանթեոնը՝ Սանահինից
հետո:

Սակայն Հաղբատի վանքի այդ զարգացած
վիճակը երկարատե չի լինում. վրա հասնող
սելջուկների արշավանքները մեծ ավերածու-
թիւն և վնաս են պատճառում նաև Հաղ-
բատի վանքին: Սամվել Անեցին տեղեկաց-
նում է, որ Սելջուկյան խզըլ ամիրան 1105
թվականին գրավում է Լոռի քաղաքը և
արյուն Հաղբատ ու Սանահին վանքերը.
«ՇՄԴ. խզըլն էստ զԼոռէ և զուխտն սուրբ
Հաղբատ և Սանահինն այրեաց»⁸:

Թշնամու ավերածութիւնը լրացվում է
բնական արհավիրքով. ինչպէս տեղեկաց-
նում է նույն Անեցին, 1139 թվականի եր-
կրաշարժից քանդվում է Հաղբատի Կաթու-

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 91:

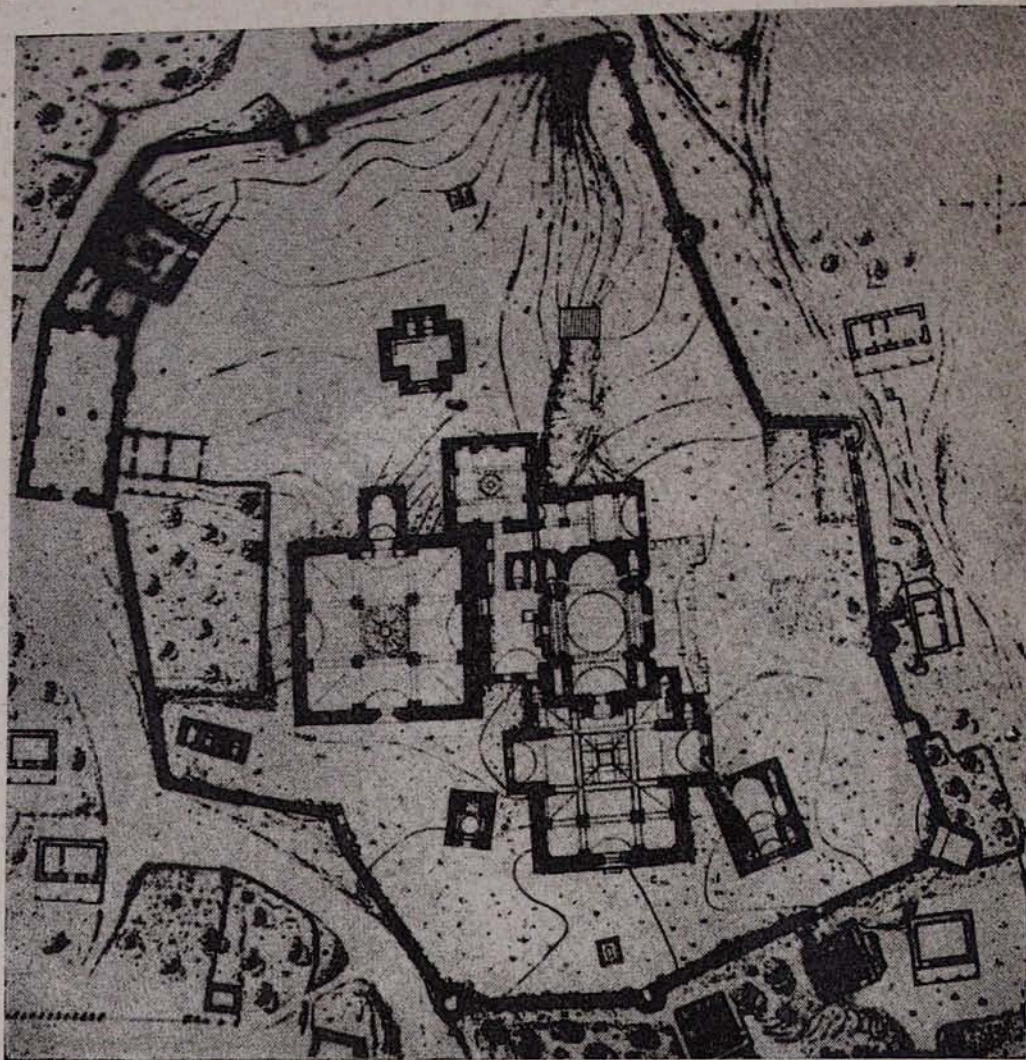
⁷ Մատթեոս Ուտայեցի, «Ժամանակագրութիւն»,
Վաղարշապատ, 1898 թ., էջ 221:

⁸ Սամուէլ Անեցի, էջ 121:

դիկե եկեղեցին. «Ի ՇՁԸ ԹՎԻՆ՝ Ի ԺԷ արեգ
ամսոյ շարժմամբ կործանեցաւ Գանձակ
քաղաք... և եկեղեցին Հաղբատայ փլուզա-
նի...»⁹:

Սելջուկյան արշավանքները ոչ միայն
քաղաքային հասցրին Հաղբատի վանքը,

Զաքարեն, որն ուներ սպասաւարդության
պաշտոն, հայոց և վրաց միացյալ բանակի
գլուխ անցած, սելջուկներին քշում է Վրաս-
տանից և Հյուսիսային Հայաստանից, որի
հետևանքով վրաց արքունիքից որպես ժա-
ռանգութիւն ստանում է Հայաստանի՝ սել-

ՀԱՂԲԱՏԻ ՎԱՆՔԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

այլև պատճառ դարձան Կյուրիկյան թագա-
վորության անկմանը, ուստի ԺԲ դարի ութ-
սունական թվականներից վերանում է
Կյուրիկյանների տիրապետութիւնը Տա-
շիրք—Լոռիում: Վերջինիս կարճատև ժամա-
նակով իշխում են Օրբելյանները:

Այդ ժամանակ վրաց արքունիքում մեծ
դիրք ունեին Զաքարե և Իվանե եղբայրները:

⁹ Սամվել Անեցի, էջ 139.

ջուկներից գրաված մասը, այդ թվում
Տաշիրք—Լոռի գավառը:

Զաքարյանների տիրապետության շրջա-
նում, շնորհիվ երկրի խաղաղ դրության,
Հաղբատի վանքը մի նոր, առավել զար-
գացման ժամանակաշրջան է ապրում: Ոչ
միայն վերականգնվում են Սելջուկյան ար-
շավանքների հետևանքով քանդված շենքե-
րը, այլև կառուցվում են նոր հույակապ

շենքեր, որպիսիք են Համազասպ ժամատունը, զանգակատունը, գրատունը, սեղանատունը, Ս. Աստվածածին եկեղեցին, պարիսպը, աղբյուրի շենքը և շատ ուրիշներ, որոնց մեծ մասը պատկանում են հայ արվեստի ու ճարտարապետական առաջնակարգ կոթողների թվին: Երկրի զանազան շրջաններում վանքը ձևեր է բերում բազմաթիվ կալվածներ, ինչպես այդ երևում է հուշարձանների վրա այդ մասին փորագրված բազմաթիվ արձանագրություններից, դառնալով Հայաստանի ամենախոշոր և տնտեսապես ամենազորեղ կրոնական կենտրոններից մեկը:

Բացի Զաքարյաններից, Հաղբատի վանքը մեծ աջակցություն էր վայելում այնպիսի խոշոր հայ իշխանական տներից, որպիսիք էին Վաչուտյանները, Պոռչյանները, Օրբելյանները, Դեսուժյանները և ուրիշները: Նույնիսկ հայոց Լևոն Բ թագավորը մեծ գովեստով էր խոսում Հաղբատի վանքի մասին և ցույց տալիս անհրաժեշտ հովանավորություն:

Ուստի բոլորովին պատահական չէ, որ ժամանակի գրական աղբյուրներում մեծահռչակ անուններով է կոչվում այն, ինչպես, օրինակ, Ներսես Լամբրոնացու «Մեկնութիւն Սաղմոսի» գրքի հիշատակարանում կարդում ենք. «...զմեծ և զհռչակաւոր երկնահաւասար սուրբ ուխտն զմայրավանքն զՀաղբատ», «Մարգարէութիւն Եսայայ» գրքի հիշատակարանում ասվում է. «... զոր սուրբ վարդապետին Յովսէփայ գտեալ թարգմանչացն գրած ի մայրաքաղաքն Հաղբատ»: «Գրութիւնք Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ» գրքի հիշատակարանում՝ «... ի հռչակաւոր ուխտէն Հաղբատայ»: Հովհաննես կաթողիկոսն այն անվանում է «Հայրապետանոց», իսկ արևելյան վարդապետները Գրիգոր Տղա կաթողիկոսին գրած թղթում Հաղբատի վանքն անվանում են «մայրաքաղաք»:

Հաղբատի վանքի մեծ հռչակի մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ երբ Պետրոս Դեսուզարձ կաթողիկոսը հուլյանի Մոնոմախ կայսեր հրավերով Կոստանդնուպոլիս էր ուղևորվում, նրա ջբախմբի մեջ էր նաև Հաղբատի վանքի ներկայացուցիչը, հանձին Մատթեոս վարդապետի, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է Մատթեոս Ուհայեցի պատմիչը¹⁰: Այսպե՛ Հաղբատի վանքի մի այլ առաջնորդ՝ Գևորգ եպիսկոպոսը նամակագրական կապեր է ունեցել Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի հետ՝ ստանալով նրանից իր գրած թղթերի պատասխանները:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, Զաքարե սպասալարի կողմից 1205 թվական-

ներին Լուի քաղաքում հրավիրված ժողովին մասնակցում էր նաև Հաղբատի վանքի առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոսը¹¹:

Հաղբատի վանքը, շնորհիվ իր ունեցած այդ մեծ հռչակի և բարձր կոչման, դեպի իրեն է ձգել բազմաթիվ նշանավոր անձնավորությունների, որոնք մեծ պատիվ են համարել Հաղբատի վանքում թաղվելը: Մեծանուն հոգևորականներ, նույնպես թողնելով ոչ պակաս հռչակ ունեցող իրենց մենաստանները, եկել են Հաղբատի վանքը և իրենց կյանքի վերջին տարիներն այնտեղ անցկացրել, ինչպես, օրինակ, Հաղբաթնի վանքի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոս Արմանեցին, Դավիթ վարդապետ Քոբայրեցին, Հովհաննես վարդապետ Հոռոմայրեցին, ժամանակի նշանավոր գիտնական Մխիթար Գոշի արժանավոր աշակերտ Թորոս Միլտենացին, բազմաթիվ իշխաններ և նրանց ընտանիքի անդամներ, նույնիսկ Աղվանից կաթողիկոսներ, որոնք թաղված են Հաղբատի վանքում:

Հաղբատի վանքի այդ բարգավաճ վիճակը մեծ չափով պայմանավորված էր նաև այդ ժամանակաշրջանի նրա այնպիսի ուսյալ, բանիմաց և գործունյա առաջնորդներով, որպիսիք էին Հովհաննես Խաչենացին, Հովհաննես-Համազասպը, Գրիգոր Տուտեհորդին, Տեր Գրիգորիսը, և ուսումնասեր միաբանություններ:

Հաղբատի վանքը առավել հռչակված է եղել իր դպրոցով: Գոյություն ունեցող գրատան և դպրոցի շենքերը վկայում են այն մասին, որ վանքի դպրոցն ունեցել է ձեռագրերի հարուստ գրադարան և մեծ թիվ կազմող ունեկնդիրներ: Մի ձեռագրի, որ կոչվում է «Մարգարէութիւն Եսայայ», հիշատակարանից իմացվում է, որ Հաղբատի վանքի դպրոցի գրադարանում պահվելիս են եղել հայ առաջին թարգմանիչների աշխատությունների որոշ օրինակներ. «Աստանոր յանգ եղեալ կատարեցաւ տառս աստուածաշունչ բարձրաբարոզ սուրբ մարգարէին Եսայայ, ի գաւառիս Խաղտեաց, ի հռչակաւոր սուրբ մենաստանս, որ կոչի Բերդակն, ընդ հովանեաւ հրաշագարդ և գեղեցկաշէն տաճարի, որ յանուն Սրբուհոյ Աստուածածնին և Սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի Հայաստանեայց, ի ստոյգ և ընտիր աւրինակէ, որ կոչի Բագնայրեցի, զոր Սուրբ վարդապետին Յովսէփայ գտեալ թարգմանչացն՝ գրած ի մայրաքաղաքն Հաղբատ, ձեռամբ յովնամեղ և թարմատար գրչի Յովհանու... Գրեցաւ ի թովականիս Հայոց] 9ՄԴ (1305), ձեռամբ

¹⁰ Մատթեոս Ուհայեցի, էջ 104:

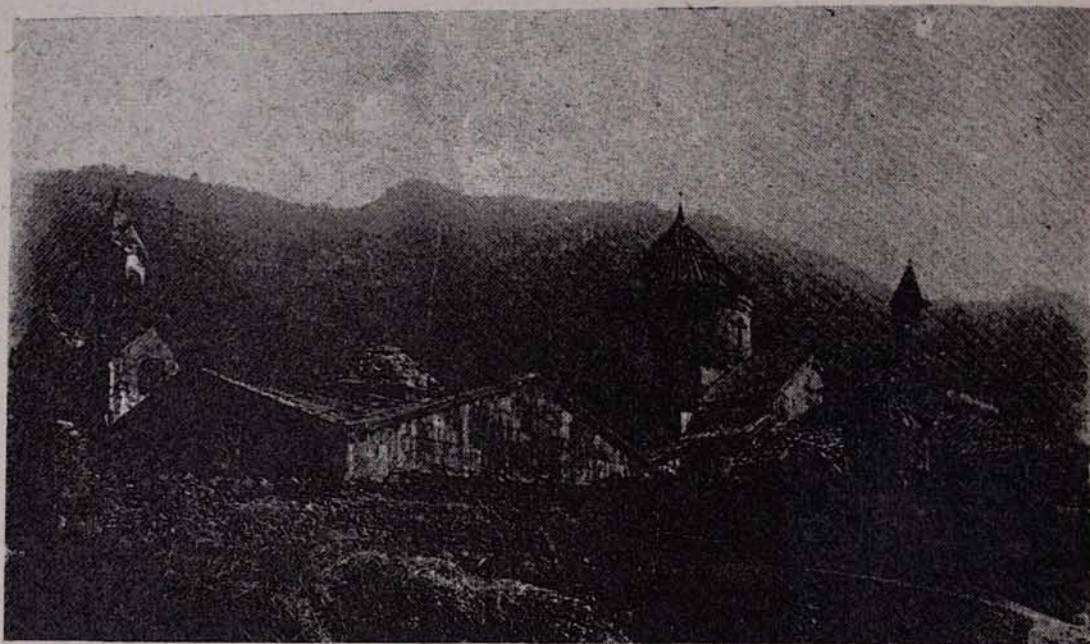
¹¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 161:

Յոհան արեղայի և մեղապարտ գրչի. յիշես-
ջիք աղաչեմ ի Տէր Յիսուս»¹²:

Ինչպես տեսնում ենք, այդ հիշատակա-
րանում նույնպես Հաղբատի վանքն անվան-
վում է «մայրաքաղաք», իսկ որ կարևորն է,
հիշատակարանում ընդգծվում է, որ նա ըն-
դօրինակվել է «ի ստույգ և ընտիր արինակէ»:
Որ Հաղբատի վանքի դպրոցի գրադարանի
ձեռագրերը եղել են ամենաստույգ և ընտիր
օրինակներ, այդ մասին նշվում է նաև
«Գրութիւնք Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ»
վերտառութիւնը կրող ձեռագրի հիշատակա-

ղաչեմ յիշել ի Տէր, և յիշողքն յիշեալ լիցին,
ամէն»¹³:

ԺԱ դարի հռչակավոր գիտնական Գրիգոր
Մագիստրոս Պահլավունին մեծ գովեստով է
խոսում Հաղբատի վանքի դպրոցի ուսուցիչ-
ների և աշակերտների ժրջան աշխատանքի,
մի շարք գիտութիւնների ուղղութիւնը
ներանց բազմաբովանդակ և խոր ուսումնասի-
րութիւնների, ինչպես և համեստ կենցաղա-
վարութեան մասին: Դրանից արդեն իսկ
պարզ է դառնում, որ ԺԱ դարում Հաղբատի

ՀԱՂԲԱՏԻ ՎԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՔԸ ԶՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԱՐՈՒՅԵՐԻՑ

րանում. «... Այս տառս սրբազան մեծին
Դիոնիսիոսի Աթենացոյ եպիսկոպոսի գրե-
ցաւ ի ստույգ և ընտիր արինակէ, ի հռչա-
կաւոր ուխտէն Հաղբատայ, հրամանաւ և
արդեամբք եռամեծ և անյաղթ վարժապետի
և ժրջան հռետորի Ծալեայ: Արդ, որք
աւգտիք ինչ յաստուածազարդ տառէս և կամ
աւրինակ. առնոյք, յիշեսջիք զսրբազան րա-
բունապետն իմ զԾալի, հանդերձ ծնողաւք
և վարդապետաւք: Ընդ սմին և զիս՝ զամե-
նաթշվառ գրիչս Յովանէս Հոռոմայրեցի, ա-

վանքի դպրոցը հասել էր զարգացման բարձր
աստիճանին:

Հաղբատի վանքի դպրոցում, բացի աստ-
վածաբանական կամ կրոնական առարկա-
ներից, ուսուցվում և ուսումնասիրվում էին
բազմաթիվ գիտական այլ դիսցիպլինաներ՝
աստղաբաշխութիւն, տոմարագիտութիւն,
քերականութիւն, մաթեմատիկա, պատմու-
թիւն, կենսաբանութիւն, երաժշտութիւն և
այլն:

Հաղբատի վանքի դպրոցն իր գոյութեան
ընթացքում տվել է բազմաթիվ ուսյալ և բա-

¹² Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժ դարի հայերեն ձեռագրերի
հիշատակարաններ», Երևան, 1950 թ., էջ 34—35:

¹³ Նույն տեղում, էջ 301:

նիմաց մարդիկ, որոնք ոչ միայն զբաղվել են գրչագրության արվեստով, այլև եղել են նշանավոր ուսուցիչ-դաստիարակներ: Դրանցից առանձնապես հիշատակելի են Հովհաննես Սարկավազը, Իգնատիոսը, Վարդանը, Եսային («անյաղթ վարժապետ և ժրագան հոգևոր»), Դավիթ Բորայրեցին, Հովհաննես Հոռոմայրեցին, Պետրոսը, Սարգիսը, Գրիգոր Սանահնեցին, Սամվել Անեցին, Խաչատուրը, Դավիթ Ալավկա որդին և շատ ուրիշներ:

Հատկապես մեծ հռչակ է վայելել Հովհաննես Սարկավազը՝ իր բազմակողմանի զարգացման շնորհիվ. նա երկար տարիներ ուսուցանել է Հաղբատի դպրոցում: Ժամանակի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին, թվելով այդ շրջանի գիտուն վարդապետների անուններն ու նրանց գործունեությունը, Սարկավազի մասին գրում է. «Սոյնպէս և մեծիմաստն գիտութեամբ քան զյուրովս և հանճարեղն յամենայնի՝ մտահարուստն Յոհանէս, Սարկավազն կոչեցեալ, ի Հաղբատ. սա բազում ինչս աշխատասիրեաց ի գիրս, յիշատակ բարի թողեալ. սա զբազմաց փափաքելին, և ոչ ձեռնհաս, զհաստատ և զանշարժ տոմարն կարգեաց Հայոց փոխանակ շարժականին և անհաստատունն. արար և միաբանութիւն աւամենայն ազգաց տոմարի ընդ Հայոց. վասն զի յոյժ իմաստուն էր արն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ. սորա բանքն ամենայն իմաստասիրական ոճով, որպէս զԳրիգորի Աստուածաբանին և ոչ գեղջուկ...»¹⁴:

Այնուհետև Գանձակեցին թվում է Սարկավազի մյուս աշխատությունները: Բնորոշ է այն, ինչպես այդ պարզ նկատվում է Գանձակեցուց վերը մեջ բերված վկայությունից, որ Հովհաննես Սարկավազը մյուսների նման չի գնացել Արեւմուտք՝ Հռոմ, Հունաստան կամ այլուր ուսում ստանալու. նա մեծ կրթություն է ձեռք բերել ինքնուսուցմամբ՝ իր եռանդուն ջանքերի և բնածին խելքի և ընդունակությունների շնորհիվ:

Հաղբատի վանքի դպրոցի հռչակի մասին է վկայում նաև այն փաստը, ըստ որի ԺԳ դարի հայ մատենագիր Վարդան Բարձրեբեկոցին իր դպրոցը հիմնում է Հաղբատին շատ մոտիկ և վանքի իրավասության տակ գրտնրվող Կայան բերդում: Մատենագրական որոշ տեղեկություններից հասկանալի է դառնում, որ Բարձրեբեկոցին մոտիկ հարաբերությունների մեջ է եղել Հաղբատի վանքի դպրոցի հետ:

Հաղբատի վանքի այդ բարգավաճ վիճակը, սակայն, երկարատև չի լինում, վրա հասնող մոնղոլական արշավանքների հե-

տեանքով: Մոնղոլական հսկա բանակը, Չարմաղան զորավարի ընդհանուր հրամանատարությամբ, հյուսիսից, երեք ուղղություններով հարձակվում է Հայաստանի վրա: Այդ բանակի մի զորախումբը, Չաղատա նուինի ղեկավարությամբ, 1235 թվականին գրավում է ամբողջ Լոռին, ավերում Լոռի քաղաքը և ասպատակում Հաղբատի ու Սանահնի վանքերը: Հաղբատի վանքը մեծ չափով տուժում է Լանկթամուրի 1387 թվականի արշավանքի հետեանքով:

Չնայած մոնղոլական արշավանքների հետեանքով կրած մեծ ավերածություններին, Հաղբատի վանքը, ինչպես ցույց են տալիս մատենագրական տեղեկությունները, չի դադարում գոյություն ունենալուց ու գործելուց: 1417 թվականին Հաղբատում գրված մի հիշատակարանում ասվում է. «Ի սուրբ ուխտս Հաղբատայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ նշանիս և Սուրբ Կաթողիկէիս և սուրբ գերեզմանիս Սարկավազ վարդապետիս»¹⁵:

Դրիմի Կաֆա քաղաքում 1423 թվականին գրված մի այլ քարակնոցի հիշատակարանում հիշվում է «զՏէր Յակոբ վանահայր մեծահռչակ ուխտին Հաղբատայ...»¹⁶: Մարտիրոս գրիչը Հաղբատի վանքում 1437 թվականին գրում է մի այլ քարակնոց¹⁷:

Հաղբատի վանքի մասին առանձնապես հետաքրքիր տեղեկություններ կան մի ծառցի հիշատակարանում, գրված 1438 թվականին: Գրքի պատմիրատուն սրտի խորին կսկիծով ու դառնությամբ մանրամասն նկարագրում է Թավրիզ քաղաքի վրա Թամուրի որդի Շահրուխի շրջա արշավանքների ժամանակ տեղի ունեցած ավերածությունները, կոտորածը, թալան-կողոպտուր և դրան հետևող ծայրահեղ աղբատությունը, սովը, համաճարակ հիվանդությունները և մարդկանց բնաջնջումը: Այդ բոլորի պատճառով կենդանի մնացածները թողնում են իրենց հայրենի օջախը և փախչում օտար երկրներ, գլխավորապես Վրաստան: Հիշատակարանի վերջում Հաղբատի մասին գրված է. «Յայս դառն և կսկծալի ժամանակիս, կարի աղբատութեամբ և չբաւորութեամբ ետու գրել զգիրքս ի յօտար երկիրս Վրաց, ի ձեռս Յոհանէս քահանայի, ի վանքս Հաղբատայ, առ դրան Սուրբ Նշանիս, և սուրբ մայրաքաղաք խմբարանիս... ի յառաջնորդութեան Տէր Զաքարիա արհնայիսկոպոսիս, և ի թագաւորութեան Վրաց Ալեքսանդրի, և ի պարունութեան տեղուոյս և նահանգիս Լօռոյ՝ մե-

15 Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», առաջին մաս (1401—1450 թ.թ.), էջ 201:

16 Նույն տեղում, էջ 312:

17 Նույն տեղում, էջ 475:

14 Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 104—105:

ծափառ և աստուածասէր իշխանիս՝ պարոն Բէշքէնին յազգէն Օրբելեանց թոռին մեծ պարոնին Բիւրթելին, ի թուականիս Հայկազեան տումարիս ՊՁԷ (1438) ամին»¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, ձեռագրի հիշատակարանում Հաղբատի վանքն անվանվում է իր նախկին մեծիմաստ կոչումով «մայրաքաղաք խմբարան», ուր առաջնորդ է նույնիսկ արքեպիսկոպոս: Իսկ դրանից հետևում է, որ Հաղբատի վանքը դեռ որոշ շափով պահպանում էր իր նախկին փառքն ու հռչակը և, որ կարևորն է, գործում էր նաև վանքին կից դպրոցը:

Հաղբատի վանքի այդ «արտոնյալ», եթե կարելի է այդպես անվանել, դրուվյունը, մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ ողջ հայ ժողովուրդը տնքում էր մոնղոլական ծանր լծի տակ՝ իրավագուրկ, տնտեսապես քայքայվում, ընչազուրկ էին դառնում ծանր հարկերի հետևանքով, երբ հայ իշխանական տներին և Հայ Եկեղեցուն պատկանող կալվածների մի մասը սեփականացրել էին թաթար խաները, անկասկած հետևանք էր այն բանի, որ Հաղբատի վանքը, ինչպես և ողջ Լոռին գտնվում էր Օրբելյան իշխանների տիրապետության տակ, որոնք համեմատաբար հարաբերությունների մեջ էին մոնղոլների հետ:

Ինչպես հայտնի է, Օրբելյանների բուն Հայրենիքը՝ նրանց տիրապետության երկրորդ շրջանում, Սյունյաց նահանգի Վայոց ձոր գավառն էր: Դեռ 1235 թվականին, մոնղոլների դեպի Հայաստան կատարած առաջին արշավանքի ժամանակ, նրանց երրորդ զորախումբը, Ասլան Նուխի գլխավորությամբ, արշավում է Սյունիքի վրա և մտնում Վայոց ձոր: Այդ ժամանակ Վայոց ձորին իշխում էր Լիպարիտի որդի Ելիկումը, որն ամրացել էր Հարսնաքար լեռան գագաթին գտնվող Հրաօսկա անառիկ ամրոցում: Մոնղոլները, տեսնելով Օրբելյանների անվահեր քաղաքները և անձնազոհ դիմադրությունը, ինչպես և երկրի անառիկ դիրքը, բարվոք են համարում գործն ավարտել հաշտությամբ: Ասլան Նուխը բանակցությունների մեջ է մտնում Ելիկումի հետ, առաջարկելով բնդունել մոնղոլների գերիշխանությունը՝ միայն հարկատու լինել նրանց, երկրի նեղքին կառավարումը թողնելով Օրբելյաններին, որպիսի պայմանին համաձայնվում է Ելիկումը:

Ելիկումին հաջորդող նրա եղբայր Սմբատը երկու անգամ (1251 և 1256 թ. թ.) մեկնում է Կարակորում՝ մոնղոլական Մանգու մեծ

խանի մոտ՝ իրենց տիրապետության տակ գտնվող երկրամասի ընակչության հարկերը թեթևացնելու և Օրբելյան իշխաններից ունեղեցուց գրաված կալվածները վերագարձելու խնդրանքով: Մանգու խանը ընդառաջում է Սմբատին, բավարարելով նրա խնդրանքը, միաժամանակ հատկացնելով նոր երկրամասեր՝ որպես ժառանգական սեփականություն, այդ բոլորը հաստատելով պետական հրամանաթղթերով:

Բացի դրանից, Վրաց արքունիքը դեռ թամար թագուհու ժամանակվանից մեծ հոգատարությամբ ու հովանավորությամբ էր վերաբերվում Օրբելյանների տոհմին: Եվ որովհետև Հյուսիսային Հայաստանը նշված ժամանակաշրջանում գտնվում էր Վրաստանի գերիշխանության ներքո, իսկ Հաղբատի վանքը գտնվում էր Հայաստանի այդ մասում, որը, ինչպես տեսանք վերը մեջ բերած հիշատակարանից՝ գտնվում էր Օրբելյանների տիրապետության տակ: Ահա այդ հանգամանքների բերումով էլ, Հաղբատի վանքը դեռ շարունակում էր իր գոյությունը՝ որպես կրոնական նշանավոր կենտրոնի:

Սակայն Օրբելյաններին չհաջողվեց, ինչպես իրենց բուն երկրում, այնպես էլ իրենց տիրապետության տակ գտնվող մյուս երկրամասերում՝ նկատելի չափով թեթևացնել ժողովրդի ճնշված ու հալածական վիճակը: Այդ դրության մեջ էր նաև Հաղբատի վանքը, որի մասին որոշակի կերպով իմացվում է 1441 թվականին գրված մի Ավետարանի հետևյալ հիշատակարանից. «Արդ, յանկ ելեալ աւարտեցաւ հոգիարուիս քառավտակ աստուածաշունչ մատենիս... ի մեծահռչակ և աստուածաբնակ և հրեշտակաճեմ յաթոռս Հաղբատայ... ի թվականութեանս Հայկազեան տումարի Պ-երորդի և իննսուներորդի (1441), ի դառն և յանբարի ժամանակի, յորում սաստկացեալ էր սուրն իսմայելացոց ի վերայ մեր հալածանաւ...»¹⁹:

Հաղբատի վանքի «նեղ ժամանակներ»-ի մասին խոսվում է նաև մի այլ ձեռագիր՝ Ավետարանի հիշատակարանում, գրված 1455 թվականին, երբ Հաղբատի վանքի առաջնորդն էր Աստվածատուր արքեպիսկոպոսը. «...Արդ, գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս... ձեռամբ մեղրաներկ ոգոյ՝ փցուն և անարհեստ գրչի Գրիգորի արեղայի, ի սուրբ և ի հռչակավոր ուխտս ի Հաղբատ... ի թվականութեանս Հայոց ԶԴ (1455), ի կաթողիկոսութեան Տեառն Գրիգորի և յառաջնորդութեան տեղույս Տէր Աստուածատուր արքե-

18 Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն գրքի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», առաջին մաս, էջ 485-486:

19 Նույն տեղում, էջ 514:

պիսկոպոսի, ի դանութեան տաճկաց Շիան-շահի, ի դառն և ի նեղ ժամանակի²⁰:

Հովհաննես անունով գրիշը Հաղբատի վանքում գրում է մի ճաշոց, որի հիշատակարանից իմացվում է, որ այն ավարտել է 1458 թվականին, նույն Ջահանշահի տիրապետության և նույն Աստվածատուր արքեպիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ²¹:

Թրիխի քաղաքում 1462 և 1463 թվականներին գրած երկու Ավետարանների հիշատակարաններում Հաղբատի վանքի առաջնորդ է նշվում Ղուկաս արքեպիսկոպոսը²²:

Դարանաղյաց գավառի Ավագ վանքում, «Գրութիւնք Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ» վերտառութիւնը կրող աշխատության 1464 թվականին գրված չափածո հիշատակարանում ի թիվս այլոց հիշատակվում է «Ներսէսն Հաղբատեցին»²³:

Հաղբատի վանքի մասին ԺԴ և ԺԵ դարերում, բացի վերոհիշյալ ձեռագրերի հիշատակարաններում եղած տեղեկություններից, պահպանվել են նաև մի քանի տապանագրություններ, որոնց մասին հարկ կլինի հիշատակել համապատասխան տեղում:

Պատմական աղբյուրներում Հաղբատի վանքի մասին տեղեկությունները պակասում են դեռ ԺԴ դարի վերջերից, իսկ ԺԵ դարի վերջին քառորդից նրանք բացակայում են նաև մյուս մատենագրական և վիմագրական աղբյուրներում: Վանքի զանգակատան շուրջը եղած մի քանի գերեզմանների տապանագրությունները, որոնք ունեն 1491, 1502, 1651 և 1629 թվականները և համապատասխան ձևով պատկանում են Պետրոս հայրապետին, Դավիթ վարդապետին, Ղուկաս կուսակրոն քահանային և տեղի Կիրակոս եպիսկոպոսին, ենթադրելի են տալիս, որ վանքը իր գոյությունը, որևէ կերպ, շարունակել է նաև ԺԶ դարում:

Մոնղոլական արշավանքները և նրանց անկումից հետո մի շարք թուրք-թաթարական ցեղերի միջև տեղի ունեցող միջցեղային երկարատև ու անընդհատ կրկնվող պատերազմները քայքայման ու ամալության հասցրին երկիրը: Այդ վիճակն ապրեցին նաև մենաստանները, որոնց թվում նաև Հաղբատի վանքը: Ուստի նա ԺԵ դարից զրկվել էր իր նախկին փառքից ու հզորությունից:

²⁰ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», երկրորդ մաս (1451—1480), էջ 51:

²¹ Նույն տեղում, էջ 98:

²² Նույն տեղում, էջ 171 և 195:

²³ Նույն տեղում, էջ 208:

ԺԶ դարի վերջերից սկիզբ առած թուրք-պարսկական արշավանքները Հայաստանի վրա և նրանց միջև տեղի ունեցած պատերազմները Հայաստանի սահմաններում ավելի քայքայման ու ամալության հասցրին երկիրը, այդ թվում նաև վանքերը:

Այդ արշավանքներից ավելի զարհուրելին ու կործանարարը պարսից Շահաբաս Ա-ի 1604 թվականի արշավանքն էր, որի ընթացքում Հայաստանի բազմաթիվ նահանգներից ու գավառներից, որոնց թվում նաև Լոռիից, բնակիչներին բռնի կերպով տեղահան արեցին և քշեցին Պարսկաստան: Ինչպես հայտնի է, ժամանակի պատմագիր Առաքել վարդապետ Դավրիժեցիին մեծ զայրույթով և սրտի խորին կսկիծով ու դառնությամբ է նկարագրում այդ անցքերը²⁴:

Չնայած պատմագիրը այդ առնչությամբ չի հիշատակում Հաղբատ գյուղի և Հաղբատի վանքի անունները, սակայն կասկածից վեր է, որ նրանց նույնպես վիճակված էր այն, ինչ որ մյուս բոլոր բնակավայրերին ու վանքերին:

Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի հողի վրա և նրանցից յուրաքանչյուրի արշավանքները դեպի Հայաստան, շարունակվեցին նաև հետագա դարերում: Այդ պատերազմների ու արշավանքների հետևանքով Հաղբատ գյուղն ու վանքը 1730 թվականից նորից ավերվում ու ամայանում են: Այդ ամայի ու լքված վիճակում Հաղբատի վրա է հարձակվում պարսից նադիր շահը (1736 թ.) և հյուսիսային լեռնցիները՝ 1772 թվականին, որոնց ընթացքում ավելի է քայքայվում Հաղբատի վանքը: Աբրահամ արքեպիսկոպոսը, նշանակվելով Հաղբատի վանքի առաջնորդը, 1776 թվականին վերաբնակեցնում է գյուղը և վերահաստատում վանքը:

ԺԸ դարի վերջին քառորդում Հաղբատի վանքում էր ապրում ու ստեղծագործում Սայաթ-Նովան: 1795 թվականին Հաղբատի վրա է հարձակվում պարսից Աղա-Մահմադ-խան շահը, որի հետևանքով նորից ավերվում ու ամայանում է Հաղբատի վանքը. այդ արշավանքի ժամանակ զոհվում է նաև Սայաթ-Նովան:

Աղա-Մահմադ-խանի 1795 թվականի Հաղբատի արշավանքի և ավերածությունների մասին վկայում է նաև Հովսեփ արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ—Արղուժյանի հետևյալ գրությունը. «...ի թվին Հայոց ՌՄԽԴ (1795) հրամանաւ կայսերուհուն Ռուսաց Եկատերինէի, ընդ զօրաց նոցին եկի ի հայ-

²⁴ Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, «Պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 38—40:

